

Երևանում՝ Արևելյան Հայաստանի առևտրի գլխավոր կենտրոնում, խաչածեղում էին տարբեր ճանապարհներ, որոնցից մեկը, որը հետագայում, ռուսական տիրապետության շրջանում, գլխավոր փոստային ճանապարհ դարձավ, Շիրակավանը (Գյումրի) Մաստարայի, Սարգարապատի, էջմիածնի վրայով միացնում էր Երևանին, իսկ այստեղից էլ անցնում դեպի Նախիջևան և Օրդուբադ։ Մի այլ ճանապարհով Սարգարապատը կապվում էր Բայազետ քաղաքին։ Սարգարապատի վրայով էին ձգվում նաև երկու այլ ճանապարհներ՝ Սարգարապատ—Կողբ—Կաղզվան—Կարին և Սարգարապատ—Անի—Կարս։ Նախիջևանը տարբեր ճանապարհներով կապվում էր Թավրիզի, Կարաբաքա ամրոցի և Շամշադինի հետ։ Երևանից դեպի Թիֆլիս ճանապարհն անցնում էր երկու ուղղությամբ՝ Դիլիջանի և Ապարան—Ղարաբիլիսայի վրայով։ Երևանը Կարսի հետ կապվում էր էջմիածնի, Ղզրբիլիսայի և Ղոշավանքի վրայով։ Այդ ճանապարհներով անցնում էին կառքեր, սալներ և բեռնակիր անասուններ։

Թիֆլիսում, Գորիում, Թելավում, Սղնախում, Անանուրում և Վրաստանի այլ վայրերում հայկական տարրը պատկանելի տոկոս էր կազմում, ուր արհեստները և առևտուրը նշանակալից չափով կենտրոնացած էին հայերի ձեռքին։ Դեռևս 1714 թ. Թիֆլիսի մելիքի և մամասախլիսի պաշտոնը ժառանգաբար վերապահված էր հայազգի Բեհբուջյան իշխանական տոհմին։ Մելիքը օժտված էր մեծ արտոնություններով։ Առանց նրա կնիքի վավերական չէին Թիֆլիսի ու շրջակայքի կալվածքների առև և վաճառքը։ Նա հետևում էր առևտրի վիճակին, չափ ու կշռին, վարում էր դատաստանական կարևոր գործերը։ Ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո մելիքի պաշտոնը նույնացվեց ոստիկանապետի պաշտոնին, բայց սկզբնական շրջանում նրա նախկին արտոնություններն ու իրավունքները պահպանվեցին։

Վրաստանի քաղաքային բնակչության կազմում զգալի տոկոս էին կազմում մոքալաքները։ Մոքալաք կարող էին դառնալ միայն խոշոր վաճառականները և արհեստավորները։ Այդ կոչումը շնորհում էին վրաց թագավորները՝ հավանաբար որոշ ընծայաբերության դիմաց։ XVIII դարի կեսերից արդեն մոքալաք դառնում էին նաև թագավորական ծառայության մեջ գտնվող ցածր խավին պատկանող մարդիկ։

Մոքալաքները բաժանված էին երեք կարգի՝ առաջին, երկրորդ և երրորդ։ Նրանք ենթարկվում էին Թիֆլիսի մելիքին և կատարում էին նրա կարգադրությունները։

5. ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՍԻՍՏԵՄԸ

Հարկերը խիստ ծանր էին, բազմաթիվ և բազմատեսակ։ Խանական վարչությունը ձգտում էր հնարավորին չափ շատ կողքել բնակչությանից և այդ նպատակին հասնելու համար խանական պաշտոնյաները չէին խորշում բացարձակ կողոպուտի և ոչ մի միջոցից։

Հարկերը երկու տեսակի էին՝ դրամական և բնամթերային։ Դրամական հարկերը որոշ իմաստով հաստատուն միավորներ էին, իսկ բնամթերային հարկերը կազմում էին տվյալ տարում ստացված բերքի 3/30 մասը։ Բնամթերքով դանձվող հարկը կարող էր լինել և՛ մուլք և՛ բահրա։ Բահրան դա հարկ-

ռենտայի այն մասն էր, որ գնում էր պետության գանձարանը: Մուլքադարական դուղերում մուլքը կազմում էր բերքի 1/10 մասը և հատկացվում մուլքադարին:

Հարկային սիստեմը կարգավորելու և հարկերի գանձումը դյուրացնելու նպատակով խանական վարչությունը գյուղերը բաժանել էր երեք խմբի՝ բահ-րաքյարական, յարիքյարական և ռանչպարական: Գյուղերն էլ իրենց հերթին տրոհված էին բինաչաների: Վերջիններս հարկման ենթակա հատուկ միավորներ էին, կազմված մի քանի ընտանիքներից՝ նայած նրանց տնտեսական հզորության: Նույնիսկ այնպես էր լինում, որ մի ամբողջ գյուղ հազիվ մեկ բինաչա էր կազմում, կային նաև գյուղեր, որտեղ բինաչաների թիվը մի քանի տասնյակի էր հասնում: Այսպես, Ուլուխանլու գյուղում կար 80 բինաչա, Սարդարապատում՝ 50, մինչդեռ Ջաֆարաբադ գյուղում կար միայն մեկ բինաչա: Բազմաթիվ կիսավեր գյուղեր նույնիսկ մեկ բինաչա էլ չէին կազմում:

Բինաչաները կազմելիս խանական վարչությունը հաշվի էր առնում նաև տեղական պայմանները, գյուղերի եկամուտների չափերը, քաղաքներից և գըլ-խավոր մայրուղիներից նրանց հեռավորությունը, տեղական գյուղատնտեսական մթերքների որակը և դրանք հաշող կերպով իրացնելու հնարավորությունները, ինչպես և անասնապահության վիճակը: Բինաչա կազմող գերդաստանները կարող էին իրենց հաշվում գրանցել աղքատ ընտանիքներին և վճարել նրանց փոխարեն ևս: Հիմնականում այդպիսի վիճակում էին եկվորները: Եթե նրանք մշակություն էին անում բինաչայի համար, ապա ոչինչ չէին վճարում, իսկ եթե ունեին իրենց սեփական տնտեսությունը, ապա մասամբ պետք է հատուցեին, կատարելով նրանց ընդունող բինաչայի պարհակները:

Բնական պատահարների դեպքերում սարդարը պակասեցնում էր բինաչաների քանակը: Եվ, ընդհակառակը, բարեկեցության աճի հետ մեկտեղ, աճում էր նաև բինաչաների թիվը: Այսպես, սարդարը 1826 թ., Ուլուխանլու գյուղի բինաչաների թիվը պակասեցրել էր 34-ով, 114-ի փոխարեն թողնելով 80-ը: Բինաչաների թիվը ավելացվում էր նաև որպես պատիժ այս կամ այն արարքի համար: Նման դեպքերում դժվար էր ազատվել հավելագրված բինաչաներից:

Բինաչաները, ըստ գյուղերի պատկանելության, երկու տեսակի էին՝ բահ-րաքյարական և յարիքյարական: Բահրաքյարական յուրաքանչյուր բինաչա վճարում էր տասը թուման և երկրագործության արդյունքների 1/3 մասը:

Յարիքյարական կամ կիսրարական գյուղերի բնակչությունը գերազանցապես այլ վայրերից գաղթեցվածներ էին: Նորեկ գաղթականներին սարդարը տրամադրում էր հող, անասուններ, սերմացու, երկրագործական գործիքներ: Բերքը հավաքելուց հետո առանձնացնում էին սերմացուն, մնացածը բաժանվում սարդարի և յարիքյարների միջև: Յարիքյարական բինաչան դրամով երեք թուման հարկ էր վճարում:

Պարսկական տիրապետության վերջին տարիներին Երևանի խանությունում կար բահրաքյարական 539,5 բինաչա: Յարիքյարական բինաչաների թիվը նույն տարիներին կազմում էր 300,5, որոնցից 204,5-ը պետական էր, 20-ը՝ պետական-մուլքադարական և 76-ը՝ մուլքադարական: Սրանց դրամական հարկավճարը կազմում էր 901 թուման⁴⁴:

44 Н. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 972:

Մի շարք մահալներում հարկավճարումների համար բինաշաներ չկային: Շարուրի մահալում, օրինակ, հողը մշակվում էր սարդարի հետ կիսրար, և դրամ չէին վճարում, իսկ բնապարհակներ կատարելու համար մահալի վրա գրանցված էր 126 բինաշա:

Որոշ վայրերում հարկավճարումներն ըստ բինաշաների կազմվում էին այլ կերպ: Դա վերաբերում էր թուրքական բոչվոր ցեղախմբերով բնակեցված վայրերին: Կարաշորլիներից 7,5 բինաշայի համար գանձում էին 62,5 թուման, միլլի ցեղախմբից՝ 19,5 բինաշայի համար 162,6 թուման, Քյուլանի և Մուղանլի ցեղախմբերից՝ 37 բինաշայի համար 193 թուման, սաաթլուցիներից՝ 28 բինաշայի համար 62,8 թուման, Զիրախլի ցեղից՝ 40 բինաշայի համար 250 թուման, շահդիլիների և սադարակլիցիների 53 բինաշայի համար 275 թուման և այլն: Հակական համալնից Կողբի և Չնչավատի «աղ կտրողները» 38 բինաշայի համար վճարում էին 357 թուման, իսկ ակոռեցիները՝ 30 բինաշայի համար 250 թուման⁴⁵:

Երևանի խանությունում բոլոր բինաշաների թիվը հավասար էր 1093-ի: Սրանք տարեկան խանական գանձարան էին մոծում 7836 թումանից ավել դրամական հարկ: Բացի այդ, կային նաև 490 բինաշաներ Շարուրի, Սարդարապատի և Կարբիբասարի մահալներում, որոնք դրամական տուրք չէին վճարում:

Համեմատաբար քիչ դրամական տուրք վճարում էին բոչվոր ցեղախմբերը, որոնց բնակավայրերի կենսապայմանները, ինչպես նաև զբաղմունքի տեսակը այնքան էլ չէին նպաստում նրանց բարեկեցությանը: Բացի այդ, նրանց տրված էին որոշ արտոնություններ՝ սահմանապահ ծառալություն կատարելու համար:

Տարեկան դրամական տուրքեր վճարում էին նաև ա) Երևանի հայ բնակչությունը—1724,5 թուման, բ) էջմիածնի վանքը որպես մաղթա—400 թուման, (թեև Աբաս Միրզայի հրովարտակով ազատված էր այդ վճարումից), գ) Մակուի Ալի խանը, որը ենթարկվում էր Երևանի սարդարին և 300 թուման վճարում էր Շարուրի մահալում նրան որպես թիով պարգևված Արաբ-Ֆեդիջա, Կարա-Հասանլի և Դիադին գյուղերի համար, դ) բոչվոր ցեղերը—8219,8 թուման⁴⁶:

Ցուրաբանչուր տարի Երևանի խանին տրվում էին ընծաներ՝ փեշքեշներ, որպես հարգանքի և հավատարմության նշան: Փեշքեշը մատուցվում էր նուրուդ-բայրամի օրը՝ ոսկե կամ արծաթե մատուցարանների վրա: Այդ փեշքեշները պարտադիր էին, և նույնիսկ սահմանված էր նրանց գումարը: Էջմիածնի վանքը որպես փեշքեշ վճարում էր 150, Մակուի Ալի խանը՝ 200, Երևանի բնակիչները 100, Զանգիբասարի, Կրիբուկաղի, Գառնիբասարի, Վեդիբասարի, Շարուրի, Սուրմալուի, Սարդարապատի և Կարբիբասարի բնակիչները՝ 440 թուման: Բացի այդ, Երևանի բնակիչները պարտավոր էին սարդարին ընծայել 60 գլուխ շաբար, իսկ Շարուրի բնակիչները, դրամի փոխարեն, վճարում էին մոտավորապես 1000 թաճկիրա ցորեն և 1400 թաճկիրա շալթուկ՝ 460,6 թումանի արժողությամբ: Դարաքենդ-Փարչենիսի և Սաաթլուի մահալի ավազները սարդարին մեկական նժույգ պետք է ընծայեին: Փեշքեշի տարեկան գումարը կազմում էր 1320,6 թու-

45 ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 1377, ց. 1, գ. 19, թ. 16բ:

46 Н. Шонен, նշվ. աշխ., էջ 968—969:

ման⁴⁷։ Դրամական դգալի գումար էր ստացվում կաշառատվութիւնից (ռուշֆաթից), որին թեև փեշքեշի տեսք էր տրվում, բայց մատուցվում էր դատական գործերը հօգուտ իրենց լուծելու համար։

Խոշոր հարկ էր դրվում նաև հայերի խաղողի այգիների վրա։ Մահմեդականները խաղողի այգիների համար տուրք չէին վճարում, քանի որ նրանք իբր գինի չէին պատրաստում։ Չալմաքչի, Քանաքեռ և Կզլ-Կալա (Կրիթոսկադի մահալ), Շիրաբադ (Ջանգիբասարի մահալ), Աշտարակ (Կարբիբասարի մահալ) գյուղերի բնակիչները խաղողի այգիների համար վճարում էին 680 թուման։ Դրանցից միայն Աշտարակ գյուղը, որը խլվել էր էջմիածնից, վճարում էր 240 թուման։ Էջմիածնի սեփականութիւնը հանդիսացող Վաղարշապատ և Օշական գյուղերը ազատված էին այդ տուրքից։

Մահալների պետերը՝ միրբուրները, թեև իրենց ծառայութեան համար, սովորաբար խանից էին ռոճիկ ստանում, որոշ դեպքերում ռոճիկը վճարելու պարտավորութիւնը դրվում էր բնակչութեան վրա։ Սուրմալուի միրբուրների համար մահալի բնակչութիւնը հավաքում և վճարում էր տարեկան 40 թուման, իսկ նույն մահալի հայ բնակչութիւնն իր մեկիքի համար հավաքում էր 30 թուման և այլն։

Բնակչութիւնից էր գանձվում նաև միրաբների (շրբաժաններ) վարձը։ Երեւանի բնակչութիւնը պետք է հավաքեր և միրաբին վճարեր 145 թուման, Գառնիբասարի միրաբին տրվում էր 58 թուման, Վեդիբասարի միրաբին՝ 29, Կարբիբասար, Շարուր և Սուրմալու մահալների միրաբները ստանում էին 30-ական թուման, որոշ դեպքերում էլ տարբեր քանակութեամբ բնամթերքներ։

Բնակչութիւնը հարկահավաքներին պետք է վճարեր ծառայութեան վարձ՝ ղուլլուղ-փուլի։ Այն գանձվում էր բերքահավաքից հետո։ Սարդարին հասանելիք յուրաքանչյուր խաւվար հացահատիկի համար գանձվում էր 6 շահի, բամբակի և ծխախոտի համար՝ 2 թուման։ 1827 թ. ղուլլուղ-փուլու գումարը կազմել է 1383 թուման։ Միաժամանակ այդ տուրքի միջոցով ստուգվում էին մշուս տուրքերը։

Դեռ հնագույն ժամանակներից Երևանի բնակիչները սովորութիւն ունեին գիշերապահներ վարձել քաղաքում և շուկայում հասարակական անվտանգութիւնն ապահովելու համար։ Սարդարը այդ գործը հանձնարարել էր իր մարդկանց, իսկ դրանց հասանելիք 72 թուման դրամը դնում էր իր գրպանը։ Երևանի խանութիւնում հնձվորները ևս պետք է տուրք վճարեին՝ յուրաքանչյուրը 34 շահի. դա կազմում էր 400 թուման և մտնում էր սարդարի գանձարանը։

Վերահիշյալ բազմաթիւ դրամական ուղղակի տուրքերից և հարկերից բացի, խանական գանձարանին մեծ եկամուտ էին բերում նաև անուղղակի հարկերը՝ մաքսերը, զանազան տեսակի կապալային հոբվածները, քարավանատները, կրպակները, դրամահատութիւնը և այլն։

Հյուսիս-Ղուլի խանի տիրապետութեան օրոք կապալով տրված օբյեկտներից ամենակարևորը Կողբի աղահանքերն էին, որոնք տարեկան 3500 թուման եկամուտ էին բերում։ Մաքսի կամ ռահդարի գանձման գործը նույնպես տրվում էր կապալով։ Ռահդարի տարեկան կապալավարձը կազմում էր 3394

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 274—275։

թուման⁴⁸։ Գինի և օղի վաճառելու իրավունք ստանալու համար բնակչությունը պարտավոր էր սարդարին վճարել 110 թուման, որից 80 թումանն ստացվում էր Երևանից, իսկ 30-ը՝ Սարդարապատից։ Սեանա լճում ձկնորսության կապալից ստացվում էր ընդամենը 100 թուման։ Կապալային հոգված էր նաև ծխախոտի վաճառքը։ Երևանի շուկայում ծխախոտի վաճառքից ստացվում էր 72 թուման, 50 թուման էլ բերում էր կաշվի դրոշմումը։

Որոշ դեպքերում սարդարը մուքթադարներին էր շնորհում նրանց գյուղերից ստացվող բոլոր հարկերը, բայց դրանց դիմաց զանազան գումարների դրամական հատուցում էր ստանում։ Այս գյուղերից էին Ջանգիբասարի մահալի Դամիրլի-Շորլը, Գառնիբասարի մահալի Ագհամզալը, Շարուրի մահալի Քյուրքլիլին, Ակսիքենդը, Լաուշանը, որոնց մուքթադարներից գանձվում էր 526 թուման։ Նույնիսկ Երևանի դարոտլայի (ոստիկանապետի) պաշտոնն էր կապալով տրվում, որը սարդարին տարեկան 819 թումանի եկամուտ էր բերում, իսկ դարոտլան էլ իր հերթին, այդ գումարից շատ ավելին գանձում էր Երևանի բնակիչներից, ինչպես նաև վաճառականներից, որոնք սպարանք արտահանելու համար նրանից թույլտվություն էին վերցնում և որոշակի գումար մուծում՝ ամեն մի բեռ ապրանքի համար։

Այսպիսի ուղղակի և անուղղակի հարկերից ու տուրքերից ստացվող դրամական գումարը տարեկան կազմում էր մոտավորապես 30709,2 թուման (158,837 ռուբլի արծաթով)⁴⁹։

Դրամական հարկերն ու տուրքերը գանձվում էին երկու նվազով՝ աշնանը բերքահավաքից հետո և փետրվար ամսին, երբ ավարտվում էր բամբակի զտումը։ Այդ նպատակով գյուղերն էին ուղարկվում խանական Ֆարաշներ՝ միրբուլուքների միրզաների ուղեկցությամբ և, ստորագրություն վերցնելով, պարտադրում էին տանոտներին հավաքել և ճիշտ ժամկետին գանձարան մուծել դրամական հարկերը, հակառակ դեպքում տուգանում էին նրանց։ Տանոտները իսկույն ձեռնամուխ էին լինում կես տարվա հարկերի գանձմանը։ Հարկերը հավաքելուց հետո նրանք այն մուծում էին խանական գանձարան և գանձապահից ստանում բարաթներ։ Դրանից հետո միրբուլուքները հավաքում էին բարաթները, վերադարձնում դրանք գանձապահին և ստանում մի ընդհանուր բարաթ՝ ամբողջ մահալի համար։

Դրամական հարկերից ու տուրքերից բացի, գյուղական բնակչությունից գանձվում էին նաև բնամթերային հարկեր։ Բնամթերային հարկերի չափը կախված էր գյուղերի այս կամ այն խմբին պատկանելուց։

Բահրաքյարական գյուղերը վճարում էին երկրագործական բոլոր մթերքների երրորդ մասը։ Ցարիքյարական կամ կիսրարական գյուղերը, սերմացուն առանձնացնելուց հետո, գանձարանի հետ կիսում էին բերքը։ Ռանչպարական գյուղերի բնակչությունը լիովին ընչազուրկ գյուղացիներ էին, որոնք հողազուրկ էին և մշակում էին ուրիշի հողերը՝ նրանց իսկ արտադրամիջոցներով։ Գյուղացիներից խլում էին բերքի 2/3-ը և թողնում էին այնքան, որքան անհրաժեշտ

⁴⁸ Н. Шонек, նշվ. աշխ., էջ 979—980։

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 984—986։

էր, որպեսպէս նրանք սովամահ չլինեին: Նման գյուղերի թիվը մեծ չէր: Ընդամենը վեց ռանչպարական գյուղեր կային, որոնցից երկուսը պետական, երկուսը մզկիթապատկան և երկուսն էլ մուքադարական: Դրանք էին Զանգիբասարի մահալի Չարբախ և Սարվանլար-Սուֆլա մզկիթապատկան գյուղերը, Շարուրի մահալի Չոմախտը և Կարբիբասարի մահալի Մուղանջիկ պետական գյուղերը, Սուրմալուի մահալի Չիրախլի և Կարբիբասարի մահալի Ալիբեկլու մուքադարական գյուղերը: Սակայն այս գյուղերի հարկավճարումները միատեսակ չէին: Չարբախ գյուղը վճարում էր շալթուկի և բամբակի բերքի 2/3-ը, իսկ մյուս մթերքների՝ երրորդ մասը: Չոմախտը գյուղը տալիս էր շալթուկի բերքի 2/3-ը, բայց մյուս կուլտուրաների բերքի կեսը: Մուղանջիկ պետական գյուղի վիճակը ավելի ծանր էր՝ վերցվում էր բերքի 4/5 մասը:

Որոշ դեպքերում սարդարը մուքադարներից վարձով վերցնում էր հարուստ գյուղերից բոլոր հարկերը դանձելու և սեփականացնելու իրավունքը, մուքադարներին վճարելով որոշ քանակութամբ ցորեն, բամբակ և այլն⁵⁰:

Սահմանված անասնահարկը վերցնելու համար նախապես հաշվում էին անասունների գլխաքանակը, Յուղը հավաքվում էր սովորաբար սեպտեմբերին:

Որոշ վայրերի գյուղացիներ կրում էին նաև մի այլ պարհակ, որ փարաքար էր կոչվում: Լավ հողեր և առատ ջուր ունեցող գյուղերի քնակիչներին սարդարը սերմացու էր տալիս ցանելու համար և բերքահավաքից հետո ցանված յուրաքանչյուր խալվարի դիմաց վերցնում էր հինգ անգամ ավելի ցորեն և գարի, յոթ անգամ ավելի շալթուկ, և 60 բաթման էլ մաքուր զտված բամբակ: Այդ եղանակով սարդարը տարեկան 89 խալվար 47 բաթմանի զուտ եկամուտ էր ունենում, որ դրամով հաշված կազմում էր 23715 ռուբլի: Իսկ ընդհանրապես բնամթերային հարկերից ստացված եկամուտը հավասար էր 84435,4 թումանի (337742 ռուբլի արծաթով):

Այս բոլորից բացի, գյուղացիներից վերցնում էին անասնակեր: Քոչվոր ցեղերից յուրաքանչյուր հարյուր գլուխ այծի և ոչխարի դիմաց որպես հարկ վերցվում էր մեկ ոչխար և մեկ գառ, կամ յուրաքանչյուր հարյուր հազար գլուխ ոչխարի դիմաց 500 թուման: Քոչվոր քրդական ցեղախմբերը 251700 գլուխ ոչխարի դիմաց վճարում էին մոտ 1300 թուման հարկ: Նրանք պարտավոր էին նաև պահել սարդարին պատկանող անասունները դեշպեդեշի և ամանիի հիմունքներով: Առաջին դեպքում քոչվորները պարտավոր էին պահանջելուն պես տալ նույն տարիքի և քանակի անասուններ: Յուրաքանչյուր կթի ոչխարի դիմաց նրանք վճարում էին կես բաթման յուղ, իսկ բոլոր ոչխարների համար մեկ ստիլ (խստիլ) բուրդ: Ոչխարների ծինը պատկանում էր պահողին: Նրկորդ դեպքում աճեցրած գլխաքանակը և բուրդը պատկանում էր սարդարին, դրա հետ մեկտեղ 7,5 ստիլ յուղ յուրաքանչյուր կթի ոչխարից: Ոչխարներին դրոշմում էին և 500 գլուխ տալիս երկու հովվի պահելու, որոնց վարձ էր տրվում 20 գառ և 120 բաթման ցորեն: Դեշպեդեշի հիմունքով սարդարը պահել էր տալիս մոտ 11 հազար գլուխ ոչխար, որոնց դիմաց ստանում էր 5420,5 բաթման յուղ և 504 բաթման բուրդ: Ամանիի հիմունքով սարդարը պահելու էր տալիս 8425

⁵⁰ Н. Шонен, Եշվ. աշխ., էջ 988—989.

գլուխ ունեւոր և 830 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն: Մեկ գոմեշի դիմաց սարդարին վճարվում էր 6 բաթման, իսկ կովի դիմաց՝ 4 բաթման յուղ, ընդամենը 2060 բաթման: Ուշխարներից ստացվում էր 3154 բաթման յուղ և 3197 բաթման բուրդ: Քոշվոր քրդերը պարտավոր էին նաև տարեկան մեկ անգամ սարդարին տրամադրել իրենց բեռնակիր անասունները, որպեսզի նա բամբակը, բրինձը և այլ ապրանքներ տեղափոխի Բայազետ, Նախիջևան, Կարս, Խոյ, Ուրմիա, Թիֆլիս և այլուր⁵¹:

Բնատուրք հավաքելու համար նշանակվում էին սարքյարներ (հարկահավաքներ), ինչպես սարդարի, այնպես էլ միրբողութների կողմից: Սարդարը հաճախ մահալներն էր ուղարկում իր սարքյարներին, եթե նկատում էր, որ տուրքերը պակասում են, իսկ որոշ դեպքերում էլ իր սարքյարների փոխարեն նշանակում էր մահալային սարքյարներ:

Սարքյարները գյուղերում հայտնվում էին սովորաբար մայիս ամսին և հաշվի էին առնում ցանքերը: Բերքահավաքից հետո հացահատիկը տանում էին կալերը: Ամեն երեկո, կալսելուց հետո, ցորենի շեղջակույտերի վրա սարքյարը դնում էր իր փայտյա կնիքը, որպեսզի գողություն չկատարվի: Գողության դեպքում հայտնում էին միրբողութին և պահանջում գտնել և պատժել մեղավորներին: Կալսելուց հետո սարքյարը առանձնացնում էր պետական հարկը և լցնում գյուղական ամբարները, որոնք փակ էին և կնքված, հացահատիկը լցնում էին երդիկից: Երբ կալսումը ավարտվում էր, բացում էին ամբարի դուռը և տանտիրոջ, քահանայի կամ մուլլայի, իսկ մուլքադարական գյուղերում նաև մուլքադարի ներկայությամբ, շահում էին հացահատիկը, մուլքադարին տալիս իր բաժինը, որից հետո գյուղացիները պարտավոր էին բերքը տեղափոխել պետական ամբարները: Հանձնելուց հետո նրանք բարաթներ էին ստանում ամբարդարներից: Պետական ամբարներ կային Երևանում, Սարդարապատում, Թալինի բերդում, Սուրմալուի մահալի գյուղերում: Շատ դեպքերում բերքը մնում էր գյուղական ամբարներում՝ ցանցորինություն սարդարի: Որոշ դեպքերում էլ, ինչպես Շարուրի մահալում, ստացված տուրք-բնամթերքը տեղումնադրված և վաճառվում էր Ատրպատականից և այլ վայրերից եկած վաճառականներին:

Սարդարի կողմից նշանակված սարքյարներին բնակչությունը ամսական մեկից մինչև երկու թուման էր վճարում և երեք բաթման էլ մթերքներ ամեն մի կալից, բացի բամբակից: Գյուղացիները միաժամանակ պետք է կերակրեին նրանց և ձիու համար էլ օրական մեկ բաթման գարի տալին: Սարդարական սարքյարների թիվը հասնում էր մինչև 50-ի:

Մահալական սարքյարները ամսական մինչև մեկ թուման էին ստանում և երեք բաթման էլ բնամթերք: Դրանց թիվը հասնում էր 150-ի: Բայց նրանք իրավունք չունեին ձիու համար գարի ստանալ:

Նախիջևանի խանությունը գտնվում էր Ատրպատականի կուսակալի անմիջական գերակայության ներքո: Այստեղ հարկերը հավաքվում էին այնպես, ինչպես որ ընդունված էր ամբողջ Պարսկաստանում: Նախիջևանի խաները

51 Н. Г. Богданова, К вопросу о феодальной эксплуатации кочевников в Закавказском крае в первой трети XIX в. («Исторический архив», т. 2, М.—Л., 1939), տե՛ս նաև ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 1337, ց. 1, գ. 19, ք. 21բ—26բ:

տարեկան հարկ էին վճարում Աբաս Միրզային: Այդ հարկի գումարը կազմում էր ավելի քան 30 հազար թուման դրամով և 2424 խալվար 90 բաթման՝ հացահատիկով:

Նախիջևանի խանությունում ուղղակի հարկեր գանձվում էին ինչպես առանձին շնչերից, այնպես էլ ծխերից, նաև բնակչության խմբերից, անասնապահությունից, մեղվաբուծությունից, ջրաղացներից, ջուլհակագործությունից, հայկական եկեղեցիներից, անշարժ կայքից, առևտրից և այլն:

Գլխահարկը կոչվում էր բաշ-փուլի և գանձվում էր յուրաքանչյուր 15 տարին լրացած հողագործից: Այն գանձվում էր ամուրիներից, հայերից՝ 1 թուման, իսկ աղրբեջանցիներից՝ կես թուման 4 շահի:

Սխահարկը կամ էլփուլին գանձվում էր յուրաքանչյուր ընտանիքից. հայերից՝ 2 թուման, աղրբեջանցիներից՝ 1 թուման:

Քաղաքային բնակչությունից քյանգարիցիներին պատկանողները վճարում էին 1260,9 թուման, երկրագործությանը զբաղվողները՝ 150 թուման: Օրդուբադի քաղաքը վճարում էր հազար թուման: Դարալագյազի մահալում հաստատված կարաշոուլու և քյանգարլու ցեղախմբերը միասին վճարում էին 2000 թուման: Այդ գումարը հատկացվում էր Պարսկաստան փախած վրացական արքայազն Ալեքսանդրին, որին այդ մահալը տրված էր որպես թիուլ:

Անասունների յուրաքանչյուր զլխի համար, բացառությամբ եզների, գանձվում էր որոշակի գումար: Խոշոր եղջերավոր անասունների յուրաքանչյուր զլխից գանձվում էր մոտավորապես կես թուման, մանր եղջերավոր անասուններից՝ 12 շահի, 16 շահի էլ վճարվում էր մեղվի ամեն մի փեթակի համար:

Ջուլհակագործությամբ հայերն էին զբաղվում, որոնք և յուրաքանչյուր դազգահի համար վճարում էին կես թուման, մոտավորապես երկու թուման էլ մետաքսագործական ամեն մի դազգահից:

Հայկական ամեն մի եկեղեցի վճարում էր շորս թուման: Սակայն որոշ վանքեր ավելին էին վճարում, ինչպես Կարմիր վանքը՝ տարեկան վեց թուման: Այդ հարկը տրվում էր փաստորեն ազատ ժամասացության իրավունք ձեռք բերելու համար:

Քարավանատների, կրպակների և բաղնիքների տերերը, որպես հարկ, վճարում էին շահույթի քսան տոկոսը: Այդ հարկի տարեկան ընդհանուր գումարը կազմում էր մոտավորապես 300 թուման:

Առևտրականները վճարում էին յուրաքանչյուր թումանից մեկ շահի, որպես ավայի: Այդ հարկավճարի տարեկան ընդհանուր գումարը կազմում էր 400 թուման, որը նշանակում էր, թե տարեկան դրամաշրջանառությունը Նախիջևանում հասնում էր 80000 թումանի:

Նախիջևանի խանությունում գանձվում էր կուլլուղ փուլի, թարղի փուլի, ինչպես նաև թերակշռման համար հարկ՝ 2000 դիան յուրաքանչյուր խալվարից: Օրդուբադի շրջանում բոլոր գնորդներից գանձվում էր նաև ղուլլեկ կոչված տուրքը, որը Պարսկաստանի որևէ մասում գոյություն չունի:

Հարկեր գանձվում էին նաև այգիներից: Խաղողի յուրաքանչյուր այգուց գանձվում էր 4,5 թուման, ամեն մի հազար մրգատու ծառից՝ երեք թուման: Ընկուղի ամեն մի ծառի համար գանձվում էր 20 շահի: Այդ հարկը կազմում էր բերքի մեկ հինգերորդ մասը:

Մնացած հողերը բաժանվում էին երեք հավասար մասի, մի մասը նախատեսվում էր ցորեն և գարի ցանկու համար, մյուս մասը այլ կուլտուրաների, այն է՝ բամբակ, բրինձ, բունջուր և այլն, որոնցից հարկը դրամով էր գանձվում, իսկ երրորդ մասը հանգստի համար և չէր հարկադրվում: Հողագործները պարտավոր էին վճարել նաև դարմանի դիմաց՝ կես թուման ամեն մի խավարից, մետաքսամշակության համար՝ ստացված ամբողջ մետաքսի հինգերորդ մասը, առվույտի ընդհանուր բերքի մեկ հինգերորդ մասը:

Ցորենի և գարու բերքից գանձարանը վերցնում էր ընդհանուր բերքի 3/10-ը, իսկ 1/20 մասը կազմում էր չելեքը, որը նույնպես խաները նեփականացրել էին: Մուլքադարական հողերից եկամտի 2/10 գնում էր գանձարանին, իսկ 1/10-ը տրվում էր մուլքադարին:

Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում և Արցախում գանձվող հարկերը մեծ մասամբ ըստ էության նույնն էին, բայց կրում էին այլ անվանումներ:

Լոռիում, ինչպես և ամբողջ Վրաստանում գանձվող գլխավոր տուրքերը հետևյալներն էին՝ սուրսաթ, որը հավաքվում էր ինչպես պետական, այնպես էր կալվածատիրական և եկեղեցապատկան գյուղացիներից: Յուրաքանչյուր ծուխ վճարում էր երեք կոտ հացահատիկ՝ երկու կոտ ցորեն և մեկ կոտ գարի: Սուրսաթը գանձվում էր պատերազմների ժամանակ՝ զորքը հացով ապահովելու նպատակով: Եթե բերքառատ տարի չէր լինում, ապա յուրաքանչյուր կոտի դիմաց գանձվում էր մեկ ուրբի: Հայկական շրջաններից գանձվող սուրսաթի քանակը կազմում էր 16042 կոտ⁵²:

Ղալա (բահրայի տեսակ, որ դրվում էր ըստ հողի բերքատվության) վրձարում էին միայն արքունական գյուղացիները, ընդ որում տարբեր վայրերում տարբեր չափով՝ հացահատիկի բերքի 1/7 մինչև 1/10 չափով: Մաղթան (բահրա) դրամական հարկ էր, որ պետք է վճարեին քաղաքացիները՝ մոբալաքները և արքունական գյուղացիները: Մաղթա գանձվում էր յուրաքանչյուր շնչից 1 ուրբի 4 3/4 կոպեկ: Քյսպես կոչված թաթարական սուլթանությունները մաղթա վճարում էին հացահատիկով: Բնատուրքերից էր կուլուխին՝ գինու հարկը՝ բերքի 1/10 կամ 1/7 չափով. երբեմն այս հարկը գանձվում էր դրամով, յուրաքանչյուր սապալիեի (112 թունգու) դիմաց 10 ուրբի արծաթով: Մի շարք հարուստ համարված գյուղերից սուրսաթից բացի գանձվում էր կողիսպուրի: Կալվածատիրական գյուղացիները վճարում էին դրամական և բնամթերային հարկեր, կատարում էին աշխատանքային պարհակներ և այլն:

Թի պետական և թի կալվածատիրական գյուղացիների համար ամենածանր պարհակներ էին հանքերի մշակման համար կարգախմբեր առանձնացնելը և ճանապարհների վերանորոգումը կամ նորերի շինարարությունը: Դրանք ծանր էին ոչ միայն այն պատճառով, որ գյուղացիներից մեծ ծախսեր և ուժերի լարում էին պահանջում, այլև խանգարում էին նրանց զբաղվել գյուղատնտեսական աշխատանքներով և շատ դեպքերում ծանր վնասներ էին հասցընում տնտեսությունը:

⁵² Վրացական ՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (այսուհետև՝ Վրացական ՍՍՀ ԿՊՊԱ), ֆ. 16, գ. 31, էջ 27:

Ուղեմասերի բնակիչները նաև պետք է պահակային ժառանգություն կատարելին, հեծյալ (123 մարդ) և հետևակ (500 մարդ) տային լեռնանցքները և ճանապարհները պաշտպանելու ավազակներից և համաճարակային հիվանդություններից⁵³։

Ղարաբաղի խանություն մեջ նստակյաց բնակչությունից և քոչվորներից տարբեր հարկեր էին գանձվում։ Նստակյաց բնակչությունը վճարում էր հետևյալ հարկերը՝ մալուլաֆաթ (բահրա)՝ հացահատիկի և երկրագործական մյուս արդյունքների 1/5-ի չափով, սալյանն (բահրա)՝ հագուստ խանական դիվանի)՝ գանձվում էր նույնպես հացահատիկով, միրգայանի, կոպլուղի, քանվիլանի և դաբալըղ, որոնք գանձվում էին խանական պաշտոնյաների, ծառաների և զորքի վարձատրության համար, ինչպես նաև դրամական հատուկ տուրք, որից կազմվում էր խանի կողմից ուսական պետությանը վճարվող 8 հազար ոտբլու տուրքը։ Գյուղացիները վճարում էին նաև բայրամլըղ նոբրուզ-բայրամի տոնին, հարսանիքի համար, իսկ առանձին գյուղեր նաև փայտ էին տալիս։

Քոչվորներից գանձվում էր սալյանն, օթաղ-խարջի, սիրխանա-խարջի, (խանական խոհանոցի համար գանձվող տուրք)՝ ինչպես նաև բահրա՝ պետական հողի վրա վարուցանք կատարելու իրավունքի համար՝ յուրաքանչյուր արորից 1,5 չետվերտ ցորեն և 1,5 ջվալ գարի, ինչպես նաև դրամական տուրք։

Հարկերի գանձումը ուղեկցվում էր բռնություններով, խժոժություններով, գյուղացիությանը դատապարտելով աղքատության ու թշվառության։ Խիստ բնորոշ է հինավուրց Դվինի ավերակներից հարավ-արևմուտք ընկած Աղբաշ գյուղի թշվառության նկարագրությունը, որ թողել է Մ. Թադևադյանը։ Ճյուղաճյուղները հուշակալներ են բերնի ընտիր և պատվական բերքով, որ միայն իշխանների ու թագավորների կերակուր է դառնում։ Թեև բոլորի համեմատ շատ առատ էր բերքը, սակայն բնությունից խիստ ընտիր էր, ուստի կրկնապատիկ ավելի գնով էր վաճառվում, քան այդ գավառի այլևայլ արտերի բերքը։ Այսպիսի բարեբեր գյուղի բնակիչները, հարկավ պետք է հարստանային, բայց ընդհակառակը, չքավորության շղթաներով էին կաշկանդված, որովհետև Երեվանի կուսակալ Հյուսեին Ալի խանը, որպես երկրիս բոլոր գյուղերի, այնպես էլ այս գյուղի բնակիչների բոլոր ցանքսերին բաժնեկից էր դառնում։ Ամեն մի տան տալիս էր մի լուծ եզներ, բրնձի, բամբակի և այլ շահաբեր կուլտուրաների սերմեր։ Նրանք ցանում էին, իսկ հնձի ժամանակ խանը ուղարկում էր (հարկահավաքներ), որոնք կիսում էին բերքը և ապա մնացած մասից էլ վերցնում էին արքունական տուրքը, այնպես որ գյուղացիների ծախսերի համար բավական բան չէր մնում։

Եթե պատահում էր, որ երկնառաք պատուհասից անբերրիանում էին հանդերը և բերք չէին տալիս, խանը, ժողովրդի վրա գցելով մեղքը, անպատմելի խժոժությամբ բռնանում էր նրանց վրա, բռնագրավում էր ինչ որ գտնում էր նրանց տանը՝ կահն ու կարասին և, եթե դա էլ էր պակասում, վերցնում էր նրանց կանանց ու զավակներին՝ իր ընկերաբաժնի դիմաց։ ...Մեծի միջոցով էր նա բազմապատկում յուր ոսկիները և տառապյալ մարդկանց տանջանքների

53 Վրացական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 16, գ. 4150, ք. 121։

հաշվին հավաքում էր այն հագեցնելու իր որկորը. ամբողջ երկիրը մաշում էր կեղեքումներով և ժողովրդի քրտինքով կառուցում Ղազվիյի իր դաստակերտները, բազմացնում իր գանձերը»⁵⁴:

Հարկային դաժան սխտեմը, իշխանավորների ընչաքաղցությունը, բաղմաթիվ ու բազմապիսի հարկերը, կանանց ու երեխաների վաճառքը, ունեցվածքի բռնագրավումը, խեղճ գյուղացիության ստրկացումը վաշխառուներին, որոնք բարձր տոկոսներով և կարճ ժամկետներով գումարներ տալով, հետադադում բազմապատիկ ավելին էին կորզում իրենց ճանկն ընկած զոհերից, գոյության անտանելի պայմաններ էին ստեղծում երկրի ամենաբազմամարդ և առավել շատ շահագործվող դասակարգի՝ գյուղացիության համար:

6. ԱԶԳԱՅԻՆ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐ

Պարսկական տիրապետության վերջին տարիներին հայ ազգաբնակչության վիճակը գնալով ավելի ծանրացավ, Սոցիալական դաժան ճնշումներին գումարվում էին ազգային ու կրոնական հալածանքները, որպես պատասխան հայ ժողովրդական զանգվածների ազատագրական ձգտումների, Ռուսաստանի օգնությամբ օտար լուծը թոթափելու նրանց փորձերի: Հայերի նկատմամբ բռնություններն ու վաշտագրությունները հասել էին մինչ այդ շտեպնված չափերի. «Մարդ ո՞ր հողը տա գլխին. ինչ ուզում են, էն են անում: Դատաստան չկա, իրավունք չկա... Աղչիկն ասես, քաշում էին, տղեն ասես՝ տանում, շատ անգամ թուրքացնում: Հավատից հանում, շատ անգամ էլ գլուխը կտրում, էրում, նահատակում: Ո՛չ տունն էր իրանը, ո՛չ մալը, ո՛չ ապրանքը, ո՛չ ջանը՝ ո՛չ օղուշաղը»⁵⁵:

Նույնիսկ ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և նրա կենտրոն էջմիածինը, որոնք իբր թե գտնվում էին գահաժառանգ Աբաս Միրզայի «հատուկ հովանավորության» ներքո, ենթարկվում էին անլուր հալածանքների ու ահավոր բռնությունների: Բանը երբեմն այնտեղ էր հասնում, որ նույնիսկ հոգեւոր պաշտոնյաներին էին փորձում կրոնափոխ անել, հարկադրում մահմեդականություն ընդունել:

Սարդարական կառավարությունը օգտագործում էր ամեն մի առիթ, որպեսզի կաշառքներ ու կամավոր «նվիրատվություններ» կորզի իր հպատակներից: «Պատահում էր, որ ոչ միայն սարդարը, այլև մի ինչ-որ խան էր գալիս, — աշտարակցիների պատմածից իր օրագրում մեջ է բերում դեկարրիստ Ե. Հալինովը, — և նրա այստեղ մնալու ժամանակը անցնում էր տանջալից սպասումով՝ ոչ-որ վստահ չէր իր կյանքի ապահովության համար: Ծանրություն ընկնում էր մարդու հոգուց միայն այն ժամանակ, երբ նա գնում էր, բայց այն երկյուղը, որ նա հանկարծ չլինի թե վերադառնա, երկար ժամանակ թույլ չէր տալիս բոլորովին հանգստանալ...»⁵⁶: Մի այլ կապակցությամբ նույն Հալինովը գրում էր. «...սարդարի գալուստը բոլորին ստիպում էր թպրտալ: Ամեն րոպե վախենալով զրկվել ողջ կարողությունից, նրանք վստահ չէին կա-

54 Մ. Դ. Թաղադեանց, Ճանապարհորդություն ի Հայաստան, հատ. I, էջ 226—227:

55 Խ. Արմվյան, Երկրի լիակատար ժողովածու, հատ. III, էջ 38:

56 Մ. Ներսիսյան, Դեկարրիստները Հայաստանում, էջ 377—378: